

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ "СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ"

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Катедра "Социална, трудова и педагогическа психология"

ПЕТЯ ХРИСТОФОРОВА ВАРЧЕВА

*Семейно функциониране и вътрешни работни модели
като детерминанти на емоционални и поведенчески
проблеми в предучилищна възраст*

АВТОРЕФЕРАТ

На дисертация,
представена за присъждане на образователната и научна степен "Доктор"
в научна специалност:
3.2. Психология (Медицинска психология - клинична психология)

Научен ръководител:

Проф. дпсн Ваня Матанова

СОФИЯ 2018

Дисертацията съдържа:

Обем: 174 стр.

Литература:

19 заглавия на български език;

259 заглавия на английски език;

Таблицы: 22;

Фигури: 8;

Графики: 2;

Приложение: Инструментариум;

Защитата на дисертационния труд ще се състои на 18.06.18 г. от 13.00 часа в зала 63 на СУ „Св. Климент Охридски” на открито заседание на избраното Специализирано научно жури.

Материалите по защитата са на разположение в 60 кабинет, южно крило на СУ „Св. Климент Охридски”, както и на сайта на университета www.uni-sofia.bg.

Въведение в темата

Емоционалните и поведенчески проблеми са най-често срещаната причина за препращане на деца към клиники за психично здраве (Bagner et al., 2012). Ранната идентификация и интервенция на тези проблеми са критични по няколко причини. Първо, емоционалните и поведенчески проблеми възникват рано, в развитиен план (Egger, Angold, 2006). Второ, противно на традиционните виждания, че емоционалните и поведенчески проблеми в детска възраст са просто етап от развитието, който ще се „израсне“, последните изследвания в областта на психичното здраве демонстрират тенденцията им за продължителност през целия период на детството (Briggs-Gowan, Carter, 2008), дори тогава, когато започват със субклинични прояви в предучилищна възраст (Briggs-Gowan et al., 2006).

В Български културен контекст съществуват малко на брой изследвания върху детското психично здраве в предучилищния период, включително по отношение на емоционалните и поведенчески проблеми. Но не само липсата на данни за психичното здраве и благополучие на децата в предучилищна възраст, ни насочи към изследване на дезадаптивното поведение и неговите детерминанти, именно, в тази възрастова група.

Ние разглеждаме предучилищния период като изключително рисков за проява на емоционални и поведенчески проблеми. От една страна, тогава се случва първата по-продължителна нормативна раздяла на детето от майката и семейството, активираща адаптивния потенциал, както на детето, така и на семейството. Постъпването в детската градина е свързано с целодневна раздяла на детето от майката и семейството, при която то се среща с нови, непознати среда и съответните ѝ правила. Това е началото на нова фаза в жизнения цикъл на семейството и детето, налагаща адаптация към променените средови условия и изисквания. За семейните членове възниква необходимостта, да преразпределят задълженията, ролите, дейностите си и да балансират семейната система. В такива периоди, на нормативен преход и развитийна промяна, присъствието на допълнително условие или събитие, повишаващо стреса, може да доведе до сериозна дисфункция (McGoldrick & Carter, 2003). От друга страна, в предучилищния период механизмите на детето за адаптация и за справяне с дистреса са в начален етап на изграждане. Сблъсквайки се с вътрешни или външни сигнали, които детето възприема като плашещи, опасни или стресиращи, поведенческата система на привързаност се активира (George et al., 2008). Поради това, в моментите на промяна, дистрес и адаптация става възможно изследването на активираните вътрешните работни модели

на привързаността и тяхната функция като протективен фактор за запазване на психичното благополучие.

Макар, че според някои автори, взаимовръзката на Менталните репрезентации на привързаността и социалната адаптация на детето не е докрай емпирично изследвана (Bureau, Moss, 2010), в научната литература през последните петдесет години, съществуват множество доказателства за влиянието на Вътрешните работни модели върху психо-социалната адаптация и дезадаптация на деца в предучилищна възраст (Ferraz de Barroz, 2014; Hawkins & Haskett, 2014, Kochanska & Kim, 2013; Wichstrom et al., 2013). Известни са и резултати от изследвания, потвърждаващи хипотезата за роля на семейното функциониране и динамика при изява не емоционални и поведенчески проблеми, в предучилищния период (Davies et al. 2006, Davies et al. 2015; Kitzman, 2003). Макар, че съществуват теоретични анализи относно взаимодействието на тези два фактора (Novak et al., 2013), то остава емпирично неизследвано.

Изясняването на взаимодействието на семейното функциониране и вътрешните работни модели, като два от основните детерминанти на детското развитие и адаптация, при изявата на емоционални и поведенчески проблеми е от голямо значение за процесите на диагностика, превенция и планиране на интервенция.

Кратко изложение на дисертационния труд

Глава I: Емоционални и поведенчески проблеми в предучилищна възраст

Първа глава разглежда развитието на разбирането за емоционалните и поведенчески проблеми в предучилищна възраст, през последните двадесет години, като е поставен акцент върху съпоставката на дименсионалния и категориалния подход за изследване на психопатологията в предучилищна възраст. Систематизирани са основните точки, по които съществува дискусия между привържениците на двата подхода, а именно - голямото различие в темпа на развитие на психичните функции в детска възраст, нормативната незрялост на редица психични процеси като екзекутивното функциониране, което прави поведението на гняв, агресивност, раздразнителност често срещани в този възрастов период. В този смисъл, критерий за наличие на проблем и патология не е присъствието или отсъствието на дадено поведение, а степента на изразеност и честота му. Това прави използването на категориалния подход значително затруднено. Въпреки това, той все още е залегнал в

основата на водещите диагностични наръчници. В този ред на мисли, са разгледани водещите подходи за класификация и дефиниция на емоционалните и поведенческите проблеми в предучилищна възраст (2. Дефиниция и подходи за класификация), като е направено разграничение между термините „проблем“, „синдром“ и „разстройство“, които се използват най-често при изследване и оценка на психичното здраве. Уточнено е тяхното използване в категориалния и дименсионалния модел за изследване на емоционалните и поведенчески проблеми в предучилищна възраст. Обосновано е използването на трите термина паралелно в настоящия труд, поради интегративния подход, спрямо дименсионалния и категориалния подход за оценка, на методиката, използвана в настоящото изследване. При анализ на данните от настоящото изследване, както и при формулиране на темата на разработката, е използван термина „емоционални и поведенчески **проблеми**“ като обединяваща, съставна единица на „синдром“ и „разстройство“. Това е и терминът, използван от авторите на Системата на Ахенбах за емпирично базирано изследване (Achenbach System of Empirically Based Assessment - ASEBA) (Achenbach, Rescorla, 2000), избрана за изследване на емоционалните и поведенчески проблеми в настоящото изследване. Като част от дефиницията, е дискутирано и разграничението между емоционални и поведенчески проблеми (Campbell et al., 2000, Egger, Angold, 2006, Kerr et al., 2007). В настоящата разработка, приемаме разделението на емоционални-поведенчески/ интернализирани-екстернализирани проблеми като условно, изхождайки от идеята за това, че те са две форми на дезадаптивна реакция спрямо дистрес и характера на тази реакция – посредством интернализирани или екстернализирани проблемни поведения, зависи както от индивидуалните характеристики на детето, така и от контекста, в който то се развива.

Направен е систематичен преглед на съществуващите данни за етиологията на емоционалните и поведенчески проблеми (3. Етиология. Рискови и протективни фактори за проявата на емоционални и поведенчески проблеми в предучилищна възраст), като те са разгледани на четири условни нива - Фактори на нивото на индивида/детето (генетичните фактори, двигателни умения, сензорно процесирание, емоционална респонзивност и перцепция, екзекутивно функциониране, социални компетенции, експресивна и импресивна реч, самооценка, вътрешни работни модели), Фактори на нивото на родителско функциониране (хронични заболявания, психично здраве, емоционалност и афективност на майката, депресия, родителски стил,

поведенчески системи на привързаност и обгрижване), Фактори на нивото на семейната система (семейна кохезия, семеен конфликт, семейно функциониране), Фактори на нивото на социалния контекст (икономическо състояние на страната, норми за постъпване в детско заведение). В заключение на направения преглед на изследвания върху рисковите и протективни фактори за появата на емоционални и поведенчески проблеми в предучилищна възраст, се очертава кумулативния характер на етиологията им, който предполага едновременното изследване на различни нива на функциониране на децата и тяхната социална среда. Единствено така биха могли да бъдат изяснени етиологичните фактори в комплексността на техните взаимодействия.

В Първа глава е разгледана и клиничната картина на емоционалните и поведенчески проблеми, с особеностите при изявата им в предучилищна възраст (4. Клинична картина), като сме се придържали към формулираните синдроми и разстройствата, включени в Системата на Ахенбах за емпирично базирано изследване (Achenbach, Rescorla, 2000, Achenbach, Rescorla., 2007). Представени са резултати от изследвания за ролята на емоционалните и поведенчески проблеми като рисков фактор за изява на нарушения в по-късна възраст (5. Емоционалните и поведенчески проблеми като рисков фактор за изява на нарушения в по-късна възраст), които свидетелстват за тенденцията за персистиране и задълбочаване на емоционалните и поведенчески проблеми в по-късна възраст. Повишаващият се брой на деца с екстернализирани и интернализирани проблеми, с повишаване на възрастовия период, демонстрира нарастване и на нивото на комплексност на психичните проблеми в развитиен план, от предучилищна към училищна възраст и към зрялостта. Това свидетелства за значимостта на ранното откриване, превенция и интервенция на емоционални и поведенчески проблеми. Въпреки, че в ранния предучилищен период ексекутивните функции са все още в процес на формиране и агресивните и деструктивни поведения са често срещани при по-голямата част от децата в резултат на слабите все още умения за разпознаване на емоциите, контрол на поведението, както и малък преживелищен опит за самостоятелно справяне в социални ситуации, трябва да бъде отчитана честотата и интензивността на тези поведения, даващи ориентир за това, кои групи деца са рискови и при които е необходима подкрепа за по-адаптивно развитие. В този ред на мисли, изразяваме позицията си за необходимост от въвеждане на скрининг за емоционалните и поведенчески проблеми, именно в предучилищния период, като я подкрепяме и с резултати от скорошни изследвания, потвърждаващи ефективността на някои методи за

превенция и интервенция на емоционалните и поведенчески проблеми в предучилищна възраст (6. Методи за превенция и интервенция).

Представени са епидемиологични данни (1. Епидемиология) от последните десет години, според които приблизително 10-15% от децата в предучилищна възраст страдат от емоционални и поведенчески проблеми (Egger & Angold, 2006; Forness, Freeman, Paparella, Kauffman, & Walker, 2012; Lavigne, LeBailly, Hopkins, Gouze, & Binns, 2009). За деца в предучилищна възраст в България няма официални данни от проведено епидемиологично проучване, което да ни дава стойности за честотата на децата, страдащи от емоционални и поведенчески проблеми, както и като цяло - страдащи от психични проблеми. Това е сериозен маркер за липсата и необходимостта от изследователски фокус върху психичното здраве в тази възрастова група.

Глава II: Взаимодействие на Семейното функциониране и Вътрешните работни модели при деца с емоционални и поведенчески проблеми в предучилищна възраст

Втора глава се състои от три основни параграфа. В два от тях дискутираме базовите теоретични идеи, които разглеждат изследваните конструкти, детерминанти на емоционалните и поведенчески проблеми, на които се базираме при формулировка на целта и хипотезите при настоящото изследване. Последният параграф представлява систематичен обзор на съществуващите към момента емпирични данни за взаимовръзката между семейно функциониране, вътрешни работни модели и емоционални и поведенчески проблеми, при деца в предучилищна възраст.

Първи параграф на Втора глава (1. Теория на привързаността и Вътрешни работни модели) разглежда теорията за привързаността и Вътрешните работни модели на Джон Боулби (John Bowlby, 1969, 1980, 1982), според който, най-общо, всеки индивид изгражда работни модели за света и за себе си на база на преживелищен опит, с помощта на които възприема събития, прогнозира бъдещето и конструира плановете си. Според Боулби (Bowlby, 1969) в края на своята първа година детето започва да изгражда своя вътрешен свят. Авторът предполага, че най-активният период, в който този процес се осъществява, са втората и третата година след раждане на детето – периодът, през който най-активно се усвоява езикът. Това ни дава основание за избор на Вътрешните работни модели в настоящия труд, като един от двата изследвани фактора за изява на емоционални и поведенчески проблеми в предучилищна възраст - когато менталните репрезентации стават по-адекватни и йерархично подредени.

Именно езиковите способности според Боулби, паралелно развиващи се с изграждане на вътрешните работни модели, дават облик на разбирането на детето за това“ как може да очаква, да се държи физическият свят, как то самото може да очаква да се държи, както и всички останали взаимодействия“ (Bowlby, 1969, стр. 354).

Спираме се на етапите на развитие на теорията (1.1. Развитие на теория на привързаността) и нейната взаимовръзка с психодинамичните и системните теории на развитието. Обсъждаме моделите на привързаност в детството (1.2. Модели на привързаност в детска възраст), с фокус върху идеите на Мери Ейнсуърт (Ainsworth et al., 1978) и Мери Мейн (Main, Solomon 1990). Подчертаваме теорията на Боулби за йерархична мрежа на вътрешните работни модели, на която се базираме при изследване на моделите на привързаност в настоящия труд. Тя предполага наличието на йерархична мрежа на репрезентациите на привързаност, изградени на база на опита си с последващи обгрижващи фигури. Изхождайки от тази теоретична постановка, подчертаваме значимостта за изследване на моделите на привързаност в тяхната комплексност, отвъд поставянето на индивидите в една от четирите основни категории на привързаност.

Във втори параграф са представени и някои модели за функциониране на поведенческата система на привързаност (Mikulincer, Shaver, 2007) (1.3 Функциониране на поведенческата система на привързаност), които разширяват теорията на Боулби. В този ред на мисли, са обсъдени двата основни подхода при разширяване на теория на привързаността – личностов и развитиен подход. Техните различия са съпоставени и във връзка с избора на методика за настоящото изследване (1.6. Методи за изследване на привързаността и вътрешните работни модели), като е заявена принадлежността на настоящата разработка към последния, в традициите на J. Bowlby, M. Ainsworth, M. Main and C. George.

Систематизирано са разгледани данните от изследвания, проведени със съвременните невроизобразителни методи, които дават информация за невробиологичните основи на привързаността (1.4. Невробиологични основи на привързаността). В контекста на възможността за повлияване на вътрешните работни модели и ефективност на психотерапевтичните интервенции, са обсъдени теоретични идеи и данни от лонгитюдни изследвания за промяната на вътрешните работни модели на привързаността (1.5. Методи за изследване на привързаността и вътрешните работни

модели). В обобщение, те потвърждават идеите на Боулби, че известна промяна на вътрешните работни модели е възможна, в контекста на продължителни близки взаимоотношения, различни по модел от вече придобитите и интегрирани модели на взаимодействие.

Във втори *параграф на Втора глава* (2. Семейно Функциониране), като основен фактор, взаимодействащ с адаптационния капацитет на децата в предучилищна възраст и по-конкретно – с появата на емоционални и/или поведенчески проблеми, е разгледано семейното функциониране, в смисъла на системните теории за семейството. За да се изясни перспективата, приета в настоящата разработка, за изследване на семейното функциониране, е направен преглед на развитието на системните теории за семейството (2.1. Зараждане на системния модел за семейството), както и на някои основни постулати в системния подход спрямо семейството (2.2 Характеристики на семейството като система и семейно функциониране). Във връзка с поставените цел и хипотези на настоящото изследване и методите за тяхното изследване, обединяващи психодинамичния и системния модел, изразяваме и подкрепяме с теоретични и емпирични данни вярването си за възможността за интегриране на системния с развитийния и психоаналитичен подходи в клиничната и изследователска практика.

Представена е перспективата на системния подход за разглеждане на семейството спрямо психопатологията (2.3. Психопатологията в контекста на системния подход за семейството). А именно, от гледна точка на системния подход, *патологията не е индивидуален, а интерперсонален феномен* (Minuchin et al., 1975, 2006). В този смисъл – емоционалните и поведенчески проблеми в детска възраст могат да се разглеждат като отговор на взаимоотношенията в семейната система. Като значим фактор, значим при формулиране на целта на настоящия труд, сме се спрели на Жизнения цикъл на семейството и основните теории, които го разглеждат (Duvall, Miller, 1962, 1977; Barnhill, Longo, 1978; Carter, McGoldrick, 1980, Cowan, Cowan, 2012), с фокус върху предучилищния период. Подчертаваме възрастта на постъпване на детето в детско заведение (детска градина/ясла) като първия момент на нормативна криза, настъпваща в семейството след раждането на детето. В годините след прехода към родителстване и раждане на дете семействата могат да преминат през различни други преходи - раждане на второ дете, преместване, смяна на работа, развод. Въпреки това, в западната култура, следващият универсален нормативен преход след раждане на първото дете настъпва със започване на обучението му (Cowan, Cowan, 2012). Още в

анализа на Барнхил и Лонго (Barnhill, Longo, 1978) по отношение на ключовите въпроси за предоговаряне в различните етапи на жизнен цикъл на семейството, откриваме периода на семейство с дете в предучилищна възраст като период, изискващ промяна в отношенията в семейната система по посока приемане на „новата личност“ в семейството. Авторите подчертават необходимостта да се позволи на новата личност, преминаваща от възрастта на бебе в детска възраст (след 3 годишна възраст) да се развива.

В последната част на този параграф, разглеждаме подходите за изследване на семейните функциониране и динамика (2.4 Методи за Изследване на семейното функциониране и динамика), като се спираме по-подробно на Модела на семейно функциониране на МакМастър (McMaster), който е използван в настоящото изследване (Ryan et al., 2005).

Трети параграф на Втора глава представлява систематичен преглед на съществуващи емпирични данни за взаимовръзката между Вътрешни работни модели, Семейно функциониране и Емоционални и поведенчески проблеми в предучилищна възраст. Първата част на параграфа разглежда Взаимовръзката на вътрешните работни модели и изявата на емоционални и поведенчески проблеми (3.1.). Според някои автори днес, несигурната привързаност играе роля в манифестацията на всички нарушения в детска и зряла възраст (Fearon et al., 2010). Редица скорошни изследвания потвърждават връзката на историята на привързаност с поведенчески и емоционални проблеми в предучилищна възраст, като подчертават високите нива на несигурни репрезентации при деца с поведенчески и емоционални проблеми с ранно начало (Greenberg et al., 1991, Fearon, Belsky, 2011, Pasalich et al., 2012, Brumariu, Kerns, 2013), висока честота на дезорганизирани репрезентации в извадки на деца с поведенчески и емоционални проблеми (Green et al., 2007, Bureau, Moss, 2010, Fearon, Belsky, 2011, Borelli et al, 2010) и тяхната връзка с наличие на антисоциално поведение (Fearon et al., 2010). Сигурната привързаност, от своя страна, се установява като протективен фактор (Kochanska, Kim, 2013, Kochanska et al., 2009). С възможностите на невроизобразителните техники се установява, че ранният опит се оказва критичен за формиране на множество системи свързани с регулацията на стрес в орбито-фронталния кортекс. Обобщавайки данните в тази насока, Даймънд и Фагундес (Diamond, Fagundes, 2008) отбелязват, че дефицити в системата на привързаност не само нарушават социалното и поведенческо функциониране, но и биологичния капацитет за поддържане на хомеостаза при наличие

на опасност, като тези ранни регулаторни проблеми създават потенциални каскади от свързани дисфункции в имунологичното, ендокринологично и автономно функциониране с директни ефекти за дългосрочния риск за множество патопсихологични процеси и последици, включващи кардиоваскуларни нарушения, диабет, хипертензия и рак (Diamond, Fagundes, 2008). Приемаме тези емпирични данни, наред с теоретичната постановка, описана в първа глава, като база за изграждане на част от целта и хипотезите в настоящия труд.

По отношение на характеристиките на семейната система, повлияващи изявата на емоционални и поведенчески проблеми (3.2. Взаимовръзка на Семейно функциониране и изявата на Емоционални и поведенчески проблеми), съществуват данни, потвърждаващи значимостта на взаимовръзката между екстернализирани проблеми и неефективно кородителско поведение (Schoppe-Sullivan et al., 2009), по-висока враждебност, конкуренция и ниски нива на хармония в семейството (McHale, Rasmussen, 1998), конфликт в съпругеската субсистема (Zemp et al., 2015), патологична триангулация (в термините на Минучин) (Johnson, 2003). Интернализираните симптоми се свързват с наличие на родителски разногласия (McHale, Rasmussen, 1998), вплетените и дезангажирани патерни на поведение (Jacobvitz et al., 2004).

Систематичният преглед на изследвания, проучващи интерактивното влияние на привързаност и семейно функциониране при изява на емоционални и поведенчески проблеми в предучилищна възраст (3.3. Вътрешни работни модели, Семейно функциониране и Емоционални и поведенчески проблеми), установи, че макар да съществуват изследвания, потвърждаващи взаимовръзката между семейно функциониране, репрезентации на привързаността и адаптационен капацитет на децата, една част от тях извеждат данните си за системата на привързаност на базата на самоотчетни скали (Pollak et al., 2008, Münch et al., 2016, Rawatlal et al., 2015 (1), Rawatlal et al., 2015 (2), Demby et al., 2015 и пр), а друга - поставят фокус върху репрезентациите на привързаност на родителите, но не и на децата (Moran et al., 2009, Dickstein et al., 2009, Cowan et al., 2009).

В заключение на направения в първа глава преглед на научната литература обобщаваме, че липсват изследвания, които да разкриват взаимовръзката между семейно функциониране и вътрешни работни модели на детето като детерминанти на адаптивния капацитет на децата с изявени емоционални и поведенчески проблеми в предучилищна възраст. Макар, че темата за връзка на привързаността и адаптацията на

децата не е нова, комбинацията на двата фактора – вътрешни работни модели на детето и семейно функциониране, остава не до край изяснена. Тъй като съществуват данни, че както привързаността на детето, така и семейното функциониране, взети поотделно, детерминират изявата на емоционални и поведенчески проблеми в предучилищния период, предполагаме, че те си взаимодействат, повлиявайки детската адаптация.

Глава III: Организация на емпиричното изследване

Трета глава представя организацията на емпиричното изследване. *Първият параграф* изяснява целта, задачите и хипотезите на изследването.

Цел на настоящото изследване е, да се установи взаимодействието на семейното функциониране и вътрешните работни модели на привързаността като детерминанти на изявата на емоционални и поведенчески проблеми в предучилищна възраст.

Във връзка с изпълнение на поставената цел на изследването, определихме следните задачи:

- Анализ на наличните изследвания по темата;
- Формулиране на критерии за включване за подбор на изследвани лица;
- Избор на техники и методи, съответни на целта на изследването и адаптацията им на български език (за тези, които е нужно);
- Подбор на експериментална и контролна група;
- Провеждане на изследването с избраните техники;
- Анализ на получените резултати;
- Тестване на поставените експериментални хипотези;

Вземайки предвид представените теоретична рамка и емпиричните изследвания по проблема, ние формулирахме следните хипотези:

Хипотеза 1: Предполагаме, че *Менталните репрезентации на привързаността* ще имат значимо взаимодействие с изявата на *емоционални и поведенчески проблеми*.

1.1. Очакваме, че деца с емоционални и поведенчески проблеми ще покажат значимо по-ниски резултати по генералния конструкт „*Сигурни ментални репрезентации на привързаността*“ в сравнение с контролната група.

1.2. Очакваме, че деца с емоционални и поведенчески проблеми ще покажат значимо по-високи резултати по генералните конструкти - „*Несигурни*

репрезентации на привързаност“, „*Дезорганизация на привързаността“* и „*Защитно избягване“*, в сравнение с контролната група.

Хипотеза 2: Предполагаме, че *Ефективността на семейно функциониране* ще има значимо взаимодействие с изявата на *емоционални и поведенчески проблеми*.

Очакваме, че при деца с емоционални и поведенчески проблеми, резултатите по скалите - *Семейно функциониране-Комуникация*, *Семейно функциониране-Роли*, *Семейно функциониране- Поведенчески контрол*, *Семейно функциониране-Афективна респонзивност*, *Семейно функциониране-Афективна въвлеченост*, *Семейно функциониране-Решаване на проблеми*, *Семейно функциониране-Общо/Генерално функциониране*, ще бъдат значимо по-ниски, в сравнение с резултатите на контролната група.

Хипотеза 3: Очакваме, че *Семейното функциониране* ще има медираща роля между *Вътрешните работни модели* и изявата на *емоционални и поведенчески проблеми*.

Предполагаме, че ефектът на директно влияние на високите стойности за Сигурни ментални репрезентации, за намаляване на изявата на емоционални и поведенчески проблеми, ще е повишен чрез ефекта на индиректно влияние на Сигурните репрезентации на привързаността, опосредствано от връзката му със семейното функциониране.

Хипотеза 4: Очакваме, че *Привързаността* ще има медираща роля между *Семейното функциониране* и изявата на *емоционални и поведенчески проблеми*.

Предполагаме, че ефектът на директно влияние на високите стойности по скалите за семейно функциониране, за намаляване на изявата на емоционални и поведенчески проблеми, ще е повишен чрез ефекта на индиректно влияние на семейното функциониране, опосредствано от връзката му със сигурните ментални репрезентации.

Хипотеза 5: Очакваме, че *Времето от постъпване в детската градина* ще има значим модериращ ефект върху *взаимовръзката между вътрешни работни модели* и *изява на емоционални и поведенчески проблеми*.

5.1.Предполагаме, че взаимодействието (отрицателната корелация) между *Сигурните ментални репрезентации на привързаността* и изявата на

Емоционални и поведенчески проблеми ще е с по-значим ефект при деца, при които е изминало по-малко време от постъпване в детската градина, в сравнение с деца, които са в детската градина от по-дълъг период.

5.2.Предполагаме, че взаимодействието (положителната корелация) на *Несигурните ментални репрезентации на привързаността, Защитното избягване и Дезорганизацията на привързаността* с изявата на *Емоционални и поведенчески проблеми* ще е с по-значим ефект при деца, при които е изминало по-малко време от постъпване в детската градина, в сравнение с деца, които са в детската градина от по-дълъг период.

Втори параграф на трета глава представя използваната методология на изследването, както следва:

Експериментален дизайн и процедура

Изследването може условно да представим, разделено на два основни етапа на провеждане. На **първия етап** беше проведен скрининг на децата на възраст 4-6 години в седем детски градини (общо 678 деца), при който учителите попълниха въпросника за учители от системата на Ахенбах за емпирично базирано изследване (Achenbach System of Empirically Based Assessment - ASEBA) (Achenbach, Rescorla, 2000, Achenbach, Rescorla., 2007) - Caregiver-Teacher Report Form (TRF). След обработка на данните, родителите на децата с високи стойности по скалите за емоционални и/или поведенчески проблеми (общо 85 деца) бяха поканени за участие в изследването. Те бяха информирани за процедурата по изследване с децата, която се заснема с видео, очакваното участие на родителите (попълване на въпросници), както и конфиденциалния характер на получените данни. 45 семейства от поканените се включиха в изследването като попълниха информирано съгласие за участие и сформираха експерименталната група.

Спрямо демографските характеристики на експерименталната група (пол, възраст на децата, местоживееене – град, село, семеен статус на родителите) беше сформирана контролната група от деца, чиито данни от скрининга с Caregiver-Teacher Report Form показаха ниски резултати по скалите за емоционални и поведенчески проблеми. Родителите на децата от контролната група също получиха подробна информация за изследването, процедурите и попълниха информирано съгласие за участие.

На **втори етап**, с всяко от децата от двете изследвани групи се проведе методиката за достигане до вътрешните работни модели - Story Stem Assessment Profile (SSAP - Hodges, Steele, Stufkens, Hillman, 2016). Процедурата беше с продължителност между 30 до 80 минути в зависимост от спецификата на включване на всяко дете и беше проведена от Петя Варчева (автор на изследването), която е сертифицирана за провеждане и кодиране на методиката от авторите на SSAP – д-р Джил Ходджис и Сол Хилман (Dr. Jill Hodges, Saul Hillman). Родителите на всички деца попълниха информация за социодемографските характеристики на семейството си, адаптирания на български език въпросник за изследване на семейното функциониране - Family Assessment Device (Epstein et al., 1983), както и формата за родители от системата на Ахенбах за оценка на емоционалните и поведенчески проблеми на децата за съответната възрастова група (Child Behavioral Checklist) (Achenbach, Rescorla, 2000, Achenbach, Rescorla, 2007). Методиката за изследване на семейното функциониране (FAD) беше попълнена от двамата родители във всяко семейство, с изключение на шест семейства, при които въпросниците бяха попълнени само от майката.

След събиране на данните от методиките, шест от семействата от експерименталната група и две от контролната отпаднаха поради непълно попълнена информация във въпросниците или невъзможност за провеждане на изследването с децата, тъй като не разбират български език (за едно от децата). Към експерименталната група беше включено още едно семейство, покриващо критериите за включване. Двете групи бяха изравнени по брой деца и доближени максимално по възраст на децата и пол. Така, крайният брой на изследваните лица остана 40 деца в експерименталната и 40 – в контролната група. След транскрибиране на видеозаписите от методиката, проведена с децата (SSAP) те бяха кодирани според системата за кодиране на Ходджис, Хилман, Стъфкис и Стийл (Hodges, Hillman, Stufkens, Steele, 2016).

Изводка

Първи основен критерий за включване в експерименталната група беше предучилищна възраст на децата. Макар, че предучилищният период включва възрастта от 3 до 6 години, ние определихме по-конкретно - възрастта между 4 и 6 години като критерий за участие, поради спецификата на използваните методи на изследване.

Втори критерий беше детето да посещава детска градина, което предполага промяна както за детето, така за в семейството, изискваща активиране на адаптивния капацитет на децата и семействата им, както описахме по-рано в настоящата разработка.

Трети критерий за включване беше – учителят, попълващ методиката на Ахенбах за учители, за оценка на емоционалните и поведенчески проблеми, да преподава на детето и да го познава от минимум 3 месеца. Всички учители, участващи в скрининга имаха целодневен контакт с децата като ръководители на съответните групи.

Четвърти критерий беше детето и родителите да са български граждани и да владеят български език. Смятаме този критерий за важен, тъй като анализираме данните от гледна точка на културовата специфика в България (възгледи за майчинството, семейството, нормативен период за постъпване на детска градина на децата и пр.).

Пети критерий за включване в експерименталната група – високи стойности по минимум една от скалите за емоционални и поведенчески проблеми по въпросника попълнен от учителите (TRF) при първоначалния скрининг на групите.

Шести критерий за включване беше - родителите и детето желаят да участват в изследването и попълнят информирано съгласие за това. Разпределението на децата от експерименталната и контролната група по пол и възраст е представено в Таблица 1.

Таблица 1. Разпределение по пол и възраст на контролна и експериментална групи

		Контролна група	Експериментална група
Пол	Момчета	26	25
	Момичета	14	15
Възраст	4 год.	12	10
	5 год.	18	18
	6 год.	10	12

Изследвани конструкти и инструменти

Емоционални и поведенчески проблеми в предучилищна възраст

За изследване на изявата на емоционални и поведенчески проблеми в предучилищна възраст в настоящото изследване избрахме двете форми на един инструмент от системата на Ахенбах за емпирично базирано изследване (Achenbach System of Empirically Based Assessment - ASEBA) (Achenbach, Rescorla, 2000,

Achenbach, Rescorla, 2007), а именно - *Child Behavior Checklist (CBCL)* и *Caregiver-Teacher Report Form (TRF)*. Това ни даде възможността, да отчетем както учителските, така и родителските наблюдения и преценка за поведението на детето. Въпросниците се състоят от 99 твърдения с възможност за отговор по Ликъртов тип скала от 0 до 2. Те съдържат и отворени въпроси, даващи възможност за описание на това, което притеснява родителите/настойниците/учителите и това което намират за добри черти в детето. Тъй като изследваните групи, включват деца на възраст между 48 и 80 месеца, бяха използвани вариантите на *Child Behavior Checklist* и *Caregiver-Teacher Report Form* за възраст 1.5-5 години и за възраст 6-18 години.

Child Behavior Checklist 1.5-5/Child Behavior Checklist 6-18 (Achenbach, 2009; Achenbach, Rescorla, 2000) изследва голям спектър от емоционални и поведенчески проблеми и е широко използван за клинични и изследователски цели. Двете форми на въпросника – за родители и учители, се използват в множество държави като се потвърждават техните надеждност и валидност. Формата на въпросника 1.5 – 5 е стандартизирана в Български културен контекст от Маргарита Станкова (Станкова, 2012) и се използва при деца от 18 до 60 месечна възраст. За въпросника се отчита добра консистентност на скалите при българска извадка (Станкова, 2012)

Формата за възрастова група 6 – 18 години се стандартизира при Българска популация от Яна Пачолова (Пачолова, Станкова, Тодоров, под печат) като предварителните данни за нормите на въпросника са ни предоставени от Пачолова за целите на настоящото изследване преди тяхното официално публикуване. Това се отнася и за формата на *Caregiver-Teacher Report Form (CTRF)*, Achenbach, 2009; Achenbach & Rescorla, 2000, Пачолова, Станкова, Тодоров, под печат) за възрастова група 6-18 години.

Двата чеклиста CBCL и CTRF отразяват патерни на проблеми, координирани между двата инструмента. Синдромните скали на инструментите са: Емоционална реактивност; Тревожност/Депресивност; Соматични оплаквания; Оттегленост; Проблеми с вниманието; Агресивно поведение; Проблеми със съня (последното - само в CBCL). Скалите дават възможност за обработка на информацията освен по синдромни скали и по скали, ориентирани по DSM, както и обща скала за интернализирани проблеми, обща скала за екстернализирани проблеми и обща скала за всички проблеми. Скалите ориентирани по DSM са: Афективни проблеми, Тревожни

проблеми, Первазивни проблеми, ХАДВ и Опозиционни девиантни проблеми. Включването в анализа на синдромните скали, скалите, ориентирани по DSM, както и обобщените скали обогатява анализа на данните и дава възможност за поглед на резултатите от различни перспективи.

Семейно функциониране

За изследване на семейното функциониране сме използвали самоотчетния въпросник *The Family Assessment Device* (FAD, Epstein, Baldwin, Bishop, 1983). Той е скринингов инструмент, който позволява проучване на семейната организация и функциониране според перцепцията на множество семейни членове. Методиката е базирана на модела на МакМасър за семейно функциониране (McMaster Model of Family Functioning, Epstein et al., 1983). Той описва семейните транзакционни патерни, структурните и организационни характеристики на семейната система. Надеждността на скалата е описана в множество статии в различен културен контекст (Staccini et al., 2015, Mansfield, A., 2015) като FAD е утвърден като подходящ инструмент за изследване на семейното функциониране в клиничен и изследователски контекст.

Въпросникът е адаптиран на български език от Петя Варчева (автор на настоящото изследване). Обратният превод е съгласуван и одобрен от изследователска група, насочена към разработването на модела на Мак Масър, в която член е и д-р Габор Кайтнер (Dr. Gabor Keitner) - един от създателите на модела на Мак Масър за семейно функциониране.

Моделът на МакМасър не се фокусира върху всички аспекти на семейното функциониране, а само върху тези, които са установени в практиката на авторите като най-силно повлияващи семейното функциониране. Континуумът, в който се разглеждат отделните дименсии е от „най-ефективно“ до „най-неефективно“ функциониране. „Най-неефективно“ функциониране за всяка от дименсиите допринася за появата на клинични симптоми. „Най-ефективно“ ниво по дименсиите допринася за физическото и емоционално здраве на семейните членове.

За да се разберат по-ясно структурата, организацията и взаимоотношенческите патерни в семейството методиката се фокусира върху шест основни аспекта на семейно функциониране – решаване на проблеми (problem solving), комуникация (communication), роли (roles), афективно откликване (affective responsiveness), афективно включване (affective involvement) и поведенчески контрол (behavior control).

Авторите не претендират за това, че те изчерпват важните сфери на семейно функциониране, а ги извеждат като най-значими детерминанти на емоционалното и психично здраве на семейните членове. Всяка дименсия допринася за разбиране на цялостното семейното функциониране. В допълнение към шестте основни дименсии се включва и скалата Цялостно функциониране. Има четири възможности за избор по всеки въпрос (напълно съгласен, съгласен, несъгласен, напълно несъгласен). Въпросите по всяка скала са между 6 и 12, като въпросникът съдържа общо 60 въпроса. Всеки от въпросите спада само към една от дименсиите. Времето за попълване е около 20 минути. За обработка на резултатите са нужни поне 60% попълнени отговори по скала.

Тъй като отделните семейни членове възприемат по различен начин семейството и неговото функциониране, авторите на методиката препоръчват да се изследват гледните точки на всеки семеен член (над 12-годишна възраст).

Вътрешни работни модели на привързаността

За достигане до вътрешните работни модели на привързаността е използван метода на полуструктурирана игра с кукли и по-конкретно методиката - *Story Stem Assessment Profile* (SSAP, Hodges, Hillman, Stufkens, Steele, 2016). Тя включва 13 истории, които представляват описание на ежедневни конфликти. Изследователят разказва началото на всяка история с помощта на кукли, а детето трябва да покаже и разкаже какво се случва след това. Както вербалните, така и невербалните отговори на детето се отчитат и кодират.

Методът на полуструктурирана игра с кукли позволява на изследователите и клиницистите да проведат изследване въпреки налични езикови дефицити, трудна концентрация и липса на интерес, които често се отчитат като трудности при метода на интервюто. Това прави този тип техники изключително подходящи за достигане до вътрешните работни модели на привързаността при деца с емоционални и поведенчески проблеми. От особена важност това предимство е и при диагностика и терапия на деца под 6-годишна възраст поради спецификата на речниковия запас, който е в процес на изграждане, както и при деца, диагностицирани с психиатрично заболяване.

През последните две десетилетия от особен изследователски интерес е разработването на стандартизирани игрови техники с кукли, които дават възможността за ефективна диагностика по увлекателен и неинтрузивен за децата път (Manchester Child Attachment Story Task; MacArthur Story Stem Battery). Първоначално методиките

на полуструктурирана игра с кукли са използвани за изследване на моралното развитие на деца (Buchsbbaum, Emde, 1990). За да се достигне до началото на проблема, те се разработват в две насоки, които са неизменно свързани една с друга – отношенията в семейството и моралното развитие (Buchsbbaum, Emde, 1990). Те поставят мост между невербалните символични репрезентации и разговорните наративи – движението от това „да го изиграеш“ към това, „да говориш за това“ (Main, Kaplan, Cassidy, 1985, цит. по Farnfield, 2015).

Методиката SSAP приема до голяма степен постановката на методиката MacArthur Story Stem Battery (MASSB, Bretherton, Oppenheim, Emde, the MacArthur Narrative Working Group, 2003) като използва осем от историите заложи в нея, плюс пет допълнителни истории.

MASSB се състои в набор от истории със зададено начало и отворен край. Цялостната ситуация на провеждане цели повишаване нивото на психичен аразуъл като поставя „психологическа заплаха“ – детето е във взаимодействие с непознат (изследователя), без подкрепа от фигура на привързаност и представя истории, в които теми се активират поведения на предпазване (Farnfield, 2015). Както при традиционните методи за изследване на статуса на привързаност, и тук активирайки системата на привързаността, се наблюдават и отчитат поведенията, свързани с нея, в частност, формите на защитно изключване, отграничаващи четирите модела в класификацията на привързаността.

За провеждането на MSSB се използва набор от кукли, представящи различни семейни и социални роли – прародители, майка, баща, сиблинги, приятели. В допълнение се използват и фигури на животни (прасета, жирафи, слон и др.). С тяхна помощ пред детето се проиграва началото на всяка от историите в набора, след което му се дава възможността да продължи ситуациите нататък. Стандартно, инструкцията, която се дава на детето, е „Покажи и разкажи, какво се случва след това“.

Процедурата по изпълнение на 13-те истории е със средна продължителност 1 час и се заснема на видео и аудиозапис. След заснемане, интервюто се транскрибира като се отчитат вербалните и невербални отговори на детето. Кодирането на транскриптите се случва според 32-те теми описани в ръководството за кодиране, които покриват репрезентации за родителите, репрезентации на детските фигури, манифестация на агресия, индикатори за включеност или дезангажиране, аспекти на позитивната адаптация и индикатори на дезаорганизация. От тези отделни теми

авторите извеждат четири по-генерални конструкта - Сигурност, Несигурност, Дезорганизация и Защитно избягване.

Конструктът „Сигурност“ съчетава аспекти от менталните репрезентации, свързани със сигурност на привързаността, там където детето е изградило очакването, че родителят ще отговори съответно на нуждата от чувство за сигурност на детето. Този конструкт включва следните теми, които се описват и оценяват при кодирането: дете търси помощ; сиблинги/приятели помагат; реалистично активно справяне; възрастни осигуряват комфорт и подкрепа; възрастни показват обич/привързаност (affection); поставяне на правила; кохерентна агресия; признаване на дистреса на деца и възрастни; удоволствени/реалистични репрезентации на живота в дома.

Конструктът „Несигурност“ включва темите: застрашено дете; наранено дете, смърт на детето; прекомерна отстъпчивост/угодничество; възрастните са нечувствителни и незаинтересовани; възрастните са активно отхвърлящи; възрастните са ранени/мъртви; крайна агресия; неутрализиране (на негативни теми, появяващи се в историите); изхвърляне.

Конструктът „Дезорганизация“ се основава на научни изследвания на деца в средното детство, които са с дезорганизирана привързаност при изследване с метода на Непознатата Ситуация в ранна детска възраст. Това индикира наличието на хаотични, катастрофални фантазии в техните разкази и контролиращо поведение спрямо родителите. Темите, включени в този конструкт са: детето контролира/родителства възрастните; катастрофални фантазии; странен/атипичен материал; магия/омnipotentност; лошо/добро промяна (неочаквана и рязка промяна на героя от представянето му като плашещ или лош – към добър(или обратното), без обосновка).

Конструктът „Защитно избягване“ съдържа следните теми: не се включва в задачата; оттегляне; първоначален отказ за включване; без завършек; преждевременен завършек; промяна на ключови моменти в историята; избягване на конфликт; отричане на дистрес.

За всяка от историите, всяка тема се оценява по 3-точкова скала от сертифициран за методиката и кодирането й специалист. Така всяко дете получава бал за всяка тема, който се калкулира чрез сумиране на точките на темата в историите. В настоящото изследване адаптацията на историите на български език (със съдействието на авторите на методиката) и кодирането на данните са извършени от Петя Варчева (автор на изследването), която е сертифицирана за кодиране на данните от авторите на методиката.

Авторите на SSAP (Hodges et al., 2016) поставят акцент върху необходимостта да се съблюдават и невербалните отговори на децата, като обясняват, че паметта, оперираща автоматично, отвъд съзнателна преработка, изисква изследване чрез методи, различни от съзнателното вербално описание и спомени, които предизвикват тревожност ще бъдат подтиснати или детето ще се съпротивлява, да ги изкаже. При невербалните техники детето може да разкрие своите очаквания за интеракции и взаимоотношения, които са установени предвербално и са част от процедурната, а не от вербалната памет.

Освен отчитане на невербалните отговори на децата, както и при другите методи, базирани на полуструктурирана игра с кукли, предимство е изместването. Под изместване визираме възможността, която предоставя техниката, за изследване без да бъдат задавани директни въпроси за преживяванията на детето и неговите родители, което би могло да породи тревожност и да го постави в ситуация на конфликт на лоялност. Вместо това, на детето се дава възможността да представи своя опит в изместена форма – в рамките на историите.

Статистически методи

След като бяха обработени и данните от въпросниците, попълнени от родителите, резултатите от всички методики бяха анализирани статистически с SPSS, като бяха приложени следните статистически анализи: Дискриптивен анализ; Анализ на надеждността; Корелационен анализ; Т-тест за независими извадки; Дискриминантен анализ; Регресионен анализ за медиращ и модериращ ефект;

Глава IV: Анализ и обсъждане на резултатите

Проверка на хипотезите, обобщение и изводи от получените резултати

➤ Хипотеза 1

Допускаме, че Менталните репрезентации на привързаността ще имат значимо взаимодействие с изявата на емоционални и поведенчески проблеми. Очакваме, че деца с емоционални и поведенчески проблеми ще покажат значимо по-ниски резултати за генералния конструктор „Сигурни ментални репрезентации на привързаността“ и по-високи резултати по генералните конструктори „Несигурни репрезентации на привързаност“, „Дезорганизация на привързаността“ и „Защитно избягване“, в сравнение с контролната група.

Първата хипотеза се основава на теорията за привързаността на Боулби, според която сигурно привързаното дете, с позитивни очаквания към себе си и другите е по-

вероятно да „разглежда света с увереност, когато е пред потенциално опасни ситуации и е вероятно, да се справи с тях ефективно или да потърси помощ при това“ (Bowlby, 1980, p. 208). Така, уменията за боравене с обкръжението, позитивните очаквания за околните и история на позитивни взаимодействия подпомагат успешните взаимоотношения с връстници и възрастни в предучилищна възраст. Изграденото базово доверие позволява на децата да изследват средата и да включват нови модели на взаимодействие и комуникация.

За установяване на взаимоотношенията между *Вътрешните работни модели* на детето и *изява на емоционални и поведенчески проблеми*, първо беше проведен корелационен анализ. Резултатите от него показаха положителна корелация на генералния конструкт *Защитно Избягване* с изявата на *емоционални и поведенчески проблеми* ($r= 0,317$, $p=0,000$), както и със скалата за *интернализирани проблеми* ($r= 0,267$, $p=0,017$), по данни от учител. Тези данни свидетелстват за тенденция, с повишаване на степента на защитно избягване, да се повишават отчетените от учителите в детската градина емоционални и поведенчески проблеми, като цяло, и интернализираните, в частност.

Установена е и корелация между степента на *Сигурни ментални репрезентации на привързаността* и изявата на интернализирани проблеми в детската градина ($r= - 0,300$, $p= 0,009$), като с понижаване на сигурните репрезентации на привързаността се повишават отчетените от учител интернализирани проблеми.

Като следващ етап за верифициране на Хипотеза 1, бяха отчетени резултатите от проведения Т-тест за независими извадки. Данните от него показват значими стойности за различие между двете изследвани групи за конструкта *Защитно избягване* ($p=0,004$). При деца с изявени емоционални и поведенчески проблеми се отчитат по-високи средни стойности за *защитно избягване* ($m= 2,00$), в сравнение с контролната група ($m= 1,40$). Данните за междугрупово различие по отношение на генералния конструкт – *Сигурни ментални репрезентации на привързаността*, също са с нисък риск за грешка ($p=0,06$). Макар, че са с 1% по-високи от статистическа значимост на ниво $p= 0,05$, считаме за съществено, да отбележим предимството на контролната група, чиято средна стойност за конструкта е $m= 2,80$, в сравнение с контролната група – със среден резултат $m= 1,58$.

Освен резултатите за генералните конструктори на привързаност, за тестване на първата поставена хипотеза беше разгледано и междугруповото различие при подтемите, формиращи отделните генерални конструктори. От темите, включени в конструктора *Сигурни репрезентации на привързаност*, статистически значимо различие се отчете при „*Дете търси помощ*“ и „*Поставяне на правила*“ (Таблиц 2.). И при двете теми резултатите показаха по-високи стойности за контролната група. Темите от конструктора *Защитно избягване*, при които различието на двете групи е значимо са „*Оттегляне*“ и „*Промяна на ключови елементи на историята*“. Тук по-високи стойности се наблюдават при децата с изявени емоционални и поведенчески проблеми.

За генералните конструктори *Несигурни ментални репрезентации* и *Дезорганизация на привързаността* не беше отчетено статистически значимо междугрупово различие. Само при една от темите, принадлежаща към конструктора *Несигурни ментални репрезентации*, - „*Прекомерна отстъпчивост/угодничество*“ се установи значимо различие (Таблица 2.).

Таблица 2. Т-тест: Междугрупово различие за теми, формиращи генералните конструктори на привързаността

Тема	Средна стойност - Контролна група	Средна стойност - Експериментална група	Статистическа значимост
<i>Дете търси помощ</i>	0,25	0,15	0,04
<i>Поставяне на правила</i>	0,30	0,16	0,005
<i>Оттегляне</i>	0,22	0,45	0,01
<i>Промяна на ключови елементи на историята</i>	0,03	0,13	0,01
<i>Прекомерна отстъпчивост/угодничество</i>	0,05	0,10	0,03

В допълнение към резултатите от корелационния анализ и Т-теста за независими извадки, ще отбележим данните от Дискриминантния анализ, които отчетоха, като фактори с най-голяма значимост за разграничаване на двете изследвани групи - генералния конструктор *Защитно избягване* и темите – *Прекомерна отстъпчивост/угодничество*, *Възрастен показва привързаност*, *Отричане на негативния афект*, *Поставяне на граници* и *Начален отказ за включване в задачата*. И при този анализ, темите, принадлежащи към конструктора *Сигурни ментални репрезентации* („*Възрастен показва привързаност*“ и „*Поставяне на граници*“) са с

по-високи стойности при изследваните лица от контролната група, в сравнение с експерименталната. За генералния конструкт *Защитно избягване* и темите, включени в него („Начален отказ за включване в задачата“ и „Отричане на негативния афект“) отчетените средни стойности са по-високи за експерименталната група. Както отбелязахме, темата при *Прекомерна отстъпчивост/угодничество*, принадлежаща към *Несигурните репрезентации на привързаността*, по-високи са средните стойности за експерименталната група (Таблица 3).

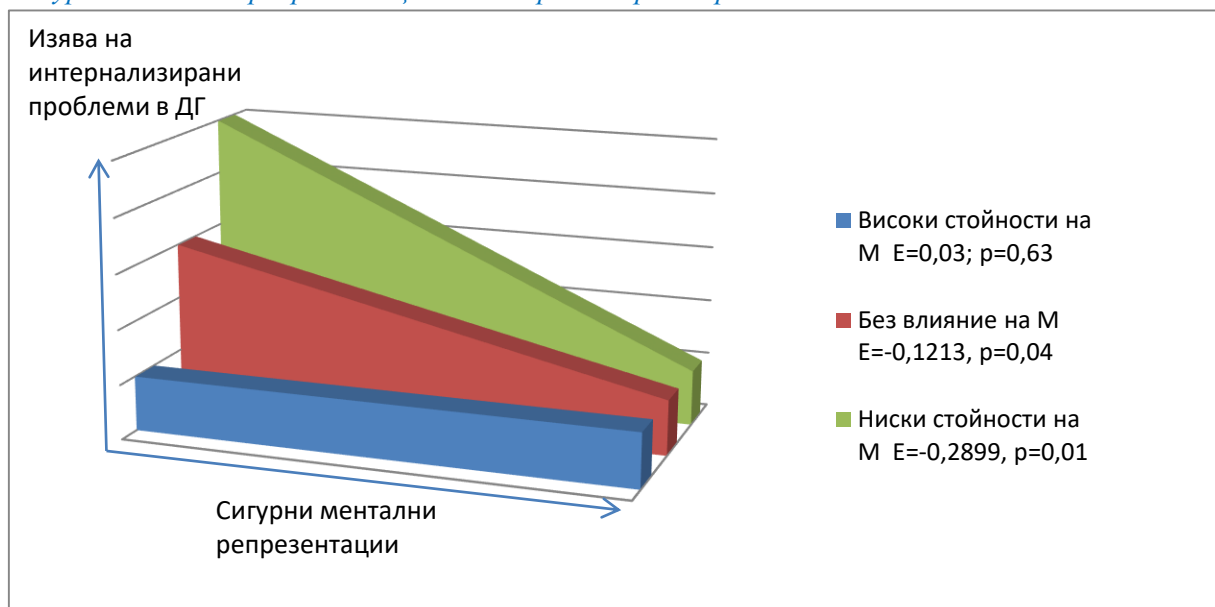
Таблица 3. Дискриминантен анализ

№	Променливи включени в анализа	Ламбда на Уилкс	Стат. значимост	Средна стойност КГ	Средна стойност ЕГ
1	Защитно избягване	0,900	0,004	1,40	2,00
2	Тема 16: Прекомерна отстъпчивост/угодничество	0,804	0,000	0,05	0,10
3	Тема 21: Възрастен показва привързаност	0,753	0,000	0,16	0,15
4	Тема 8: Отричане на негативния афект	0,709	0,000	0,05	0,02
5	Тема 23: Поставяне на граници	0,660	0,000	0,30	0,16
6	Тема 3: Начален отказ за включване в задачата	0,614	0,000	0,11	0,10

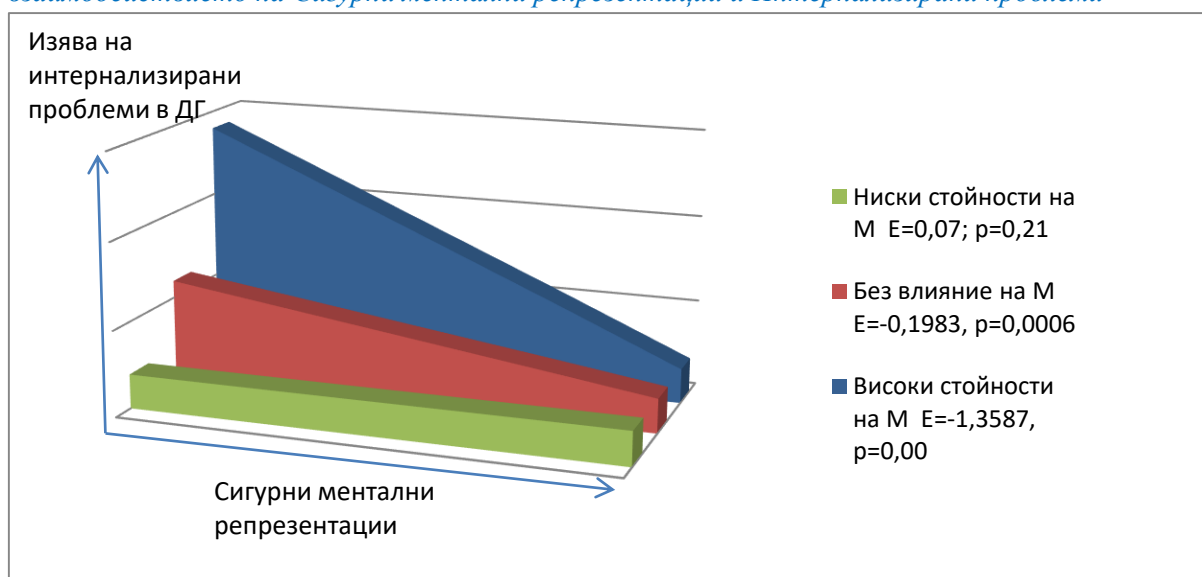
Показателни, при проверка на първата поставена хипотеза, са и резултатите от проведените регресионни анализи за модериращ и медиращ ефект, при които се установи, от една страна, значимо влияние на *Сигурните ментални репрезентации на привързаността* и *Защитното избягване* като фактори, повлияващи изявата на *интернализирани проблеми*, при условия на повишен кумулативен риск (при *поскорошно постъпване в детската градина* и *декларирани здравословни проблеми в пренаталния период*). От друга страна, беше установена медираща роля на *Защитното избягване* при взаимодействието на *времето от постъпване в детската градина* и *изявата на интернализирани проблеми* и модерираща роля на менталните репрезентации, индикиращи *дезорганизация на привързаността*, при взаимодействието на *семейното функциониране* и *изявата на емоционални и поведенчески проблеми*. Тези взаимодействия ще бъдат обсъдени по-подробно при дискутиране на следващите хипотези. Най-общо от резултатите, получени от корелационните анализи, във връзка с

Хипотеза 1, е съществено да маркираме установената значимост на *Сигурните ментални репрезентации* като протективен фактор, чиито ефект се повишава при деца, които са постъпили скоро в детска градина (Графика 1) и при деца, чиито майки са декларирали здравословни проблеми в пренаталния период (Графика 2). От своя страна, ефектът на въздействие на *Защитното избягване*, по посока повишаване на отчетените от учител интернализирани проблеми, също се повишава при деца, чиито майки са декларирали наличие на проблеми по време на бременността си (Графика 3).

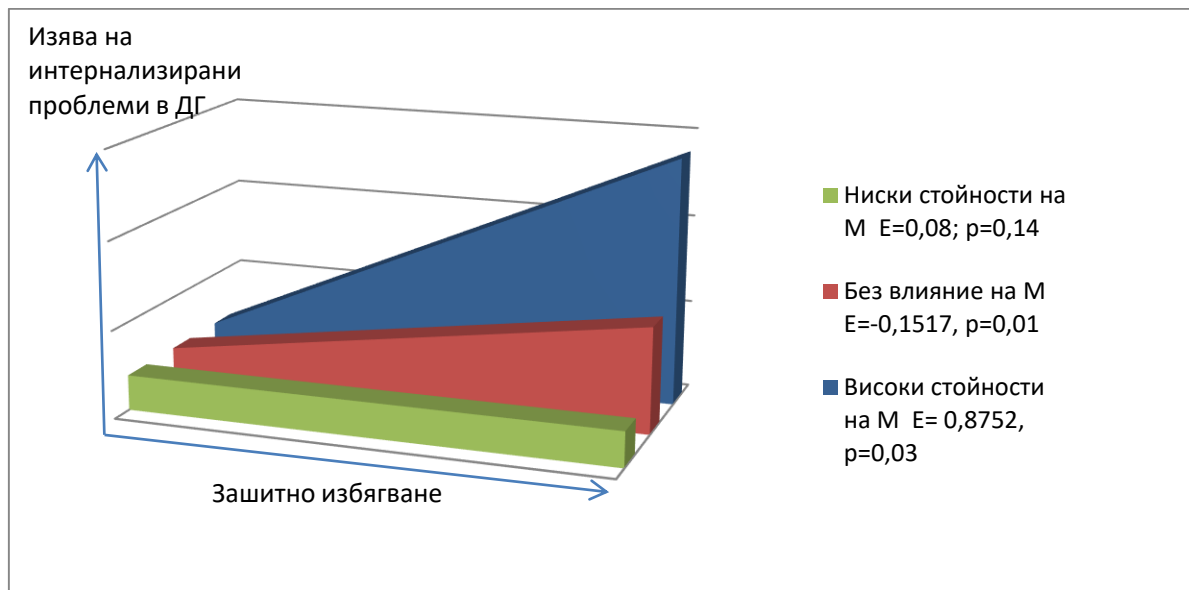
Графика 1. Модериращ ефект на времето от постъпване в ДГ върху взаимодействието на Сигурни ментални репрезентации и Интернализирани проблеми

Графика 2. Модериращ ефект на здравословните проблеми по време на бременността върху взаимодействието на Сигурни ментални репрезентации и Интернализирани проблеми

Графика 3. Модериращ ефект на здравословните проблеми по време на бременността при взаимодействие на *Защитно избягване* и *Интернализирани проблеми*

Анализирайки представените данни, може да направим заключението, че хипотезата за значима взаимовръзка на вътрешните работни модели на привързаността и появата на емоционални и поведенчески проблеми в предучилищна възраст се потвърждава частично. Като фактори с най-висока значимост за изследваната извадка се установиха *Сигурните ментални репрезентации*, като протективен, и *Защитното избягване*, като рисков фактор, както и съответно някои от темите, които ги съставят.

Този резултат е в съгласие с други скорошни изследвания по темата, установяващи връзката на привързаността с интернализираните проблеми като малка но с висока значимост (Groh et al., 2012). От една страна, това се отнася до протективната роля на сигурната привързаност спрямо появата на поведенчески проблеми (Kochanska, Kim, 2013) и от друга – до повишения риск от екстернализирани и интернализирани проблеми при деца с несигурната привързаност (Greenberg et al., 1991; Groh et al., 2012; Fearon et al., 2010).

Впечатление прави, че за разлика от заключенията на редица автори, подчертаващи ролята на *Дезорданизацията на привързаността* (Bureau, Moss, 2010, Green et al., 2007, Fearon et al., 2010, Solomon & George, 2008) за изява на емоционални и поведенчески проблеми, за настоящата извадка не беше установена такава пряка взаимовръзка. Макар, че според някои автори, несигурната привързаност играе роля в манифестацията на всички нарушения в детска и зряла възраст (Fearon et al., 2010),

резултатите потвърждават трудността да бъдат установени ефектите на ранната привързаност върху психичното здраве, предвид медиращата или модерираща роля на привързаността вместо директното ѝ влияние (Steele, Steele, 2014).

➤ **Здравословните проблеми по време на бременността като модератор на взаимодействието между привързаност и интернализирани проблеми**

Макар, че не беше издигнато като хипотеза в настоящата разработка, считаме за важно да подчертаем получените резултати за модериращ ефект на *здравословните проблеми по време на бременността*, декларирани от майката, върху взаимовръзката между *вътрешни работни модели* на детето и *изява на емоционални и поведенчески проблеми* (Графика 2 и Графика 3).

Данните за настоящата извадка, както отбелязахме, показаха по-голям и значим ефект на влияние на вътрешните работни модели (Сигурни ментални репрезентации и Защитно избягване) върху изявата на интернализирани проблеми при децата, чиито майки са декларирали проблеми в пренаталния период, в сравнение с децата, при които не са декларирани такива.

Връщайки се към резултатите, получени при корелационния анализ на данните от настоящото изследване, прави впечатление наличието на, макар и ниска, значима положителна корелация на наличието на проблеми по време на бременността, не само с интернализираните проблеми, отчетени от учителя ($r=0,414$, $p=0,00$), но и с интернализираните проблеми, отчетени от родителите ($r=0,242$, $p=0,03$) и общият брой на интернализирани и екстернализирани проблеми, отчетени от родителите ($r=0,244$, $p=0,03$). От друга страна, се отчита значима отрицателна корелация между проблемите по време на бременността и сигурните репрезентации на привързаността ($r= -0,217$, $p=0,03$). Още на този етап на обработка, данните ни насочиха към отчитане на значимостта на проблемите по време на бременността като рисков за адаптацията на детето фактор, който възпрепятства изграждането на отношения на сигурност между майката и детето и предполага появата на дезадаптивни поведения.

Впечатление прави и установената отрицателна линейна взаимовръзка на декларираните проблеми, с времето, изминало от постъпване на детето в детска градина ($r= -0,266$, $p= 0,017$). С други думи, с повишаване на проблемите по време на бременността, декларирани от майката, се отчита известно намаляване на времето от

постъпване в детска градина. От една страна, това взаимодействие може да се интерпретира от гледна точка на идеята, че при деца в по-ранна възраст, постъпили по-скоро в детската градина, родителите имат повече спомени за преживените проблеми по време на бременността, поради което са и повече декларираните от майките проблеми. Тъй като, обаче, между възрастта на децата и декларираните пренатални проблеми не се отчита значима взаимовръзка, можем да тълкуваме тези резултати като известна склонност на родителите, преживели трудности по време на бременността, да записват детето си в детско заведение на по-късна възраст и да отложат отделянето с него. Това предположение е въпрос на последващи изследвания.

В двата модела на взаимодействие, изведени от регресионния анализ, се потвърждава, че сам по себе си, факторът – *проблеми по време на бременността*, не оказва значимо влияние върху изявата на *интернализирани проблеми*. Той се установява единствено като модератор, чиито високи стойности създават рискова среда, активираща по-интензивна изява на капацитета за адаптация на децата. Последният, от своя страна, се проявява чрез по-адаптивни или дезадаптивни форми според досегашния преживелищен опит на децата във взаимоотношенчески контекст.

Този резултат е съотносим с данни от скорошни изследвания, които установяват, че макар редица физиологични промени са значими за здравето и развитието на детето в пренаталния период, както и за психичното здраве на майката, качеството на взаимодействие между майката и детето не се повлиява от декларираните от майката интернализирани симптоми по време на бременността (Endendijk, 2017). Това е индикатор за слаба взаимовръзка между здравословните проблеми по време на бременността и взаимоотношенията майка дете, лежащи в основата на формиране на вътрешните работни модели. За изясняване на взаимното влияние на здравословното състояние на майката и психичното ѝ благополучие върху изявата на емоционални и поведенчески проблеми при децата, са необходими бъдещи изследвания.

➤ **Хипотеза 2**

Предполагаме, че ефективността на семейно функциониране ще има значимо взаимодействие с изявата на емоционални и поведенчески проблеми при децата от изследваната извадка. Очакваме, че при децата с изявени емоционални и поведенчески проблеми ще бъдат отчетени по-ниски нива на ефективност по скалите - Семейно функциониране-Комуникация, Семейно функциониране-Роли, Семейно функциониране-

Поведенчески контрол, Семейно функциониране-Афективна респонзивност, Семейно функциониране-Афективна въвлеченост, Семейно функциониране-Решаване на проблеми, Семейно функциониране-Общо/Генерално функциониране, в сравнение с децата, включени в контролна група.

При формулиране на втората хипотеза в настоящото изследване се базираме на системните теории за семейството, според които семейната система и по-конкретно, ефективността на нейното функциониране, са мощен фактор, повлияващ поведението и функционирането на индивидуалните ѝ членове (Ryan et al., 2005).

За проверка на това допускане бяха разгледани данните от проведените корелационен анализ, Т-тест за независими извадки и регресионен анализ. Като фактор от модела за семейно функциониране на МакМастър (Ryan et al., 2005), който най-значимо взаимодейства с изявата на емоционални и поведенчески проблеми, се установи ефективността на функциониране по отношение на *семейните роли*.

При данните от корелационния анализ се отчете значимо отрицателно линейно взаимодействие с отчетените от учител *емоционални и поведенчески проблеми* ($r = -0,227$, $p = 0,040$), както и с *интернализирани проблеми*, декларирани от родителите ($r = -0,268$, $p = 0,016$). Тенденцията за значимо взаимодействие на Семейните роли с изявата на емоционални и поведенчески проблеми се отчете и при проведения Т-тест, при който беше установено статистически значимо различие ($p = 0,04$) между контролната и експерименталната група по скалата *Семейно функциониране-роли*. За контролната група, средната стойност по скалата е равна на 2,81, а за експерименталната група – 2,67, което означава, че родителите на деца от контролната група са оценили функционирането на своето семейство по тази дименсия като по-ефективно.

При анализ на резултатите от регресионния анализ за модериращ ефект на пола, се установи значимо различие за значимостта на влияние на ефекта на семейните роли върху изявата на екстернализирани проблеми между момчетата и момчетата (Таблица 4). Както големината на ефекта, така и статистическата значимост на това взаимодействие бяха по-високи при момчетата от изследваната извадка ($E = -1,1343$, $p = 0,0011$), в сравнение с момчетата ($E = -0,6375$, $p = 0,44$). Съществено е, да отбележим, че модериращият ефект на пола се установи като значим само при наблюденията на родителите върху функциониране на децата. Данните от учител, за изява на

емоционални и поведенчески проблеми в детската градина, не показаха такава зависимост.

Таблица 4. Модериращ ефект на Пола върху взаимодействието на Семейно функциониране – Роли (НП) и Екстернализирани проблеми по данни от родител (ЗП);

Стойности на модератора (М)	Ефект на независимата (НП) върху зависимата променлива (ЗП)	Статистическа значимост
Момчета	-1,1343	p=0,0011
За двете групи	-0,6215	p=0,02
Момичета	0,6375	p=0,44
Самостоятелно влияние на М в/у ЗП	0,2421	p=0,33

Резултатите за този модел на взаимодействие, от една страна, са консистентни с данните от редица изследвания, насочени към проучване на кумулативен риск от родителстването, включващ множество фактори, обсъдени в предходната глава на настоящата разработка (Robinson et al., 2008, Stein et al., 2012, Petitclerc et al., 2009). Те отчитат мъжкия пол като рисков фактор за изява на емоционални и поведенчески проблеми. Това предполага, че кумулативният риск при деца, постъпили в детска градина, от мъжки пол ще е по-висок в сравнение с риска при момичетата и съответно протективната роля на ефективното семейно функциониране ще има по-голяма значимост за тях. От друга страна, за настоящата извадка мъжкият пол се установява като рисков фактор само по отношение на отчетеното поведение на децата в контекста на семейството, но не и в детската градина.

Ефективността на семейните роли се установява и като фактор, повлияващ изявата на емоционалните и поведенчески проблеми в контекста на детската градина, като неговият ефект е статистически значим само при децата, при които са отчетени ниски стойности за генералния конструкт – *Дезорганизация на привързаността* (Таблица 5). Колкото по-ефективни са патерните на поведение, покриващи семейните функции, според родителите, толкова по-малко са отчетените от учителите прояви на емоционални и поведенчески проблеми. Това взаимодействие ще бъде разгледано при обсъждане на Хипотеза 3, която се отнася до интерактивния ефект на семейното функциониране и вътрешните работни модели върху изявата на емоционални и поведенчески проблеми.

От получените резултати можем да заключим, че Хипотеза 2, според която ефективността на семейно функциониране ще има значимо взаимодействие с изявата на емоционални и поведенчески проблеми при децата от изследваната извадка, се потвърждава частично, като се установява значимостта на по-ефективните патерни на поведение, за покриване на семейни функции на членовете от семейството, като протективен фактор спрямо изявата на емоционални и поведенчески проблеми. Обяснение за установената висока значимост на семейните роли в предучилищния период, в сравнение с останалите изследвани дименсии на семейно функциониране, можем да търсим, от една страна, във важността на семейните роли в светлината на Едиповата проблематика (Watson, Getz, 1990). От друга страна, от гледна точка на теориите за жизнения цикъл на семейството, при постъпването на детето в детска ясла/градина като предизвикателство пред семейната система възниква необходимостта от преразпределяне на ролите на семейните членове. То е основа за балансиране на семейната система в този момент на преход.

➤ **Хипотези 3 и 4**

Хипотеза 3: Предполагаме, че Семейното функциониране ще има медираща роля между Привързаността и изявата на емоционални и поведенчески проблеми, като ефекта на директно влияние на високи стойности за Сигурни ментални репрезентации за намаляване на изявата на емоционални и поведенчески проблеми ще е повишен чрез ефекта на индиректно влияние на Сигурните репрезентации на привързаността, опосредствано от връзката му с високите нива на семейно функциониране.

Хипотеза 4: Очакваме, че Привързаността ще има медираща роля между Семейното функциониране и изявата на емоционални и поведенчески проблеми, като ефекта на директно влияние на високи стойности по скалите за семейно функциониране за намаляване на изявата на емоционални и поведенчески проблеми ще е повишен чрез ефекта на индиректно влияние на семейното функциониране, опосредствано от връзката му със сигурните ментални репрезентации.

Основно допускане при формулиране на хипотезите за интерактивни ефекти на вътрешните работни модели на детето и семейното функциониране (Хипотеза 3 и Хипотеза 4), е приемането на вътрешните работни модели на семейните членове и семейното функциониране като взаимноповлияващи се. От една страна, възрастните

влизат в семейството с вече сформирани от ранния си опит ментални репрезентации за близките взаимоотношения и на тяхна база сформират новата семейна динамика. От друга страна, менталните репрезентации на възрастните могат да търпят промяна в следствие на новия преживелищен опит и новосформиралите се семейна динамика и функциониране. Както диадните отношения на децата с техните обгрижвачи, така и цялостната семейна динамика участват във формирането на техните представи и модели за света, себе си и взаимоотношенията. Вече формирани, вътрешните работни модели на децата също взаимодействат и допринасят за семейната динамика и функциониране.

Резултатите за настоящата извадка не потвърдиха тази взаимовръзка. Причина за това можем да търсим от една страна в комплексния характер на сформирани на вътрешните работни модели, които освен от семейната динамика и функциониране към момента на изследването (когато децата са в предучилищна възраст), са повлияни от индивидуалните характеристики на родителите, от индивидуалните характеристики на детето (темперамент, физиологична, генетична предразположеност) и от социалния контекст, в който се случват ранните им взаимоотношения. От друга страна, трябва да подчертаем, че семейното функциониране е изследвано посредством самоотчетен въпросник, който отчита предимно съзнаваните когнитивни оценки и представи на родителите за семейното функциониране, през последните месеци. В този смисъл, за изясняване на отношенията на медиация между характеристиките на семейната система и вътрешните работни модели би допринесло въвеждането на допълнителна методика за изследване на семейното функциониране на базата на интервю или наблюдение, което да даде повече информация и от гледна точка на несъзнаваните функциониране и динамика в семейната система.

Макар, че не се установиха взаимоотношения на медиация между променливите – семейно функциониране и вътрешни работни модели, трябва да отбележим модерирания ефект на *репрезентациите, индикиращи дезорганизация* на привързаността спрямо взаимодействието между *Семейно функциониране* и *изява на емоционални и поведенчески проблеми* в детската градина (Таблица 5). По-конкретно, *семейните роли* са аспекта на семейно функциониране, който се отчита като значим в това взаимодействие. Тогава, когато се отчитат високи стойности по скалата за *дезорганизираните репрезентации* на привързаността, ефективността на *семейните роли* има малко влияние като протективен фактор по отношение на *емоционалните и*

поведенчески проблеми, за децата от настоящата извадка. Тогава, когато дезорганизираните репрезентации на привързаността присъстват в по-ниска степен в разказите на децата от извадката, семейните роли се установяват като значим протективен фактор срещу изявата на емоционални и поведенчески проблеми.

Таблица 5. Модериращ ефект на Дезорганизираните ментални репрезентации на привързаността върху взаимодействието на Семейно функциониране – Роли (НП) и Емоционални и поведенчески проблеми по данни от учител (ЗП);

Стойности на модератора (М)	Ефект на независимата (НП) върху зависимата променлива (ЗП)	Статистическа значимост
Високи стойности	-0,2438	p=0,82
Без влияние на М	-1,9287	p=0,03
Ниски стойности	-3,4231	p=0,0066
Самостоятелно влияние на М в/у ЗП	0,0588	p=0,93

Този модел на взаимодействие намира своето обяснение в спецификата на активацията на поведенческата система на привързаност, при високи нива на дезорганизация. По-конкретно, при наличие на условия, предизвикващи дистрес и активиращи поведенческата система на привързаността, при деца с високи стойности за дезорганизираните репрезентации на привързаността, е възпрепятствано адекватното и ефективно поведение на търсене на близост и подкрепа от фигурата на привързаност и като цяло от семейството. Това затруднява използването на ресурсите в семейната система, какъвто в настоящия модел се установява ефективността на функциониране на семейните роли, за намаляване на дистреса и възстановяване на състоянието на емоционален баланс. От друга страна, когато поведението на търсене на помощ е организирано и използването на наличните средови ресурси не е възпрепятствано, ефективното функциониране на семейните роли намира своето място като протективен фактор срещу появата на емоционални и поведенчески проблеми.

Тук е редно, да уточним, че отчетените репрезентации на дезорганизирана привързаност не поставят децата в категория – деца с дезорганизирана привързаност, както и че дезорганизираната привързаност не е задължителен еквивалент на психично нарушение и дезадаптация (Granqvist et al., 2017). Предимството на използвания в настоящото изследване модел за изследване на привързаността, посредством отчитане

на различните типове ментални репрезентации, които децата са сформирали, ни дава информация за това, че освен доминиращия тип репрезентации (сигурни, несигурни, дезорганизация на привързаността), децата са интегрирали модели на взаимодействие, отговарящи на останалите модели на привързаност. В този смисъл, при всички деца от извадката, при които са отчетени високи нива на репрезентации, индикиращи дезорганизация на привързаността, се наблюдават както сигурни, така и несигурни репрезентации. Предполагаме, че все пак, когато дезорганизацията е с по-високи нива, склонността за използване на организирани поведения за търсене на подкрепа и закрила при преживян дистрес (каквото очакваме, че е породен при отделяно от семейството при постъпване в детска градина) е по-малка и съответно, използването на ресурсите в средата – ограничено. Това е предпоставка за повишената изява на емоционални и поведенчески проблеми в детската градина, при децата от настоящата извадка.

Този резултат е в съгласие с данни от други скорошни изследвания, които отчитат по-голямата склонност за изява на емоционални и поведенчески проблеми при деца с високи нива на дезорганизиран тип ментални репрезентации (Bureau, Moss, 2010), както и данни за интерактивното влияние на дезорганизираната привързаност и общия семеен риск като предиктор на високи нива на екстернализирани поведения (Fearon, Belsky, 2011). В този ред на мисли, трябва да подчертаем необходимостта от отчитане на факторите за дезадаптация на различните нива на функциониране при планиране на терапевтични интервенции.

➤ **Хипотеза 5**

Очакваме, че Времето от постъпване в детската градина ще има значим модериращ ефект върху взаимовръзката между вътрешни работни модели и изява на емоционални и поведенчески проблеми. Предполагаме, че отрицателната корелация между Сигурните ментални репрезентации на привързаността и изявата на Емоционални и поведенчески проблеми, както и положителната корелация на Несигурните ментални репрезентации на привързаността, Защитното избягване и Дезорганизацията на привързаността с изявата на Емоционални и поведенчески проблеми, ще са с по-значим ефект при деца, при които е изминало по-малко време от постъпване в детската градина, в сравнение с деца, които са в детската градина от по-дълъг период.

Хипотеза 5 беше издигната на база на идеите за преходните периоди в жизнения цикъл на семейството (Barnhill, Longo, 1978, Cowen, Cowen, 2012), какъвто е момента на раздалечаване на детето от семейството при постъпване в детска градина/детска ясла, като рискови моменти, предизвикващи адаптивния капацитет на детето и семейството. В този смисъл, очакваме, че колкото по-скоро се е случило постъпването на детето в детско заведение, толкова по-силен ще бъде дистреса, преживян от детето. Това, от своя страна, ще повишава влиянието на вътрешните работни модели, активиращи се в моменти на дистрес, върху поведението на децата. Предполагаме, че с увеличаване на изминалото време от постъпване в детската градина/ясла и с опознаване на новите средови изисквания и правила, степента на дистрес и съответно - на активация на вътрешните работни модели ще намалява, така че те ще оказват по-малко въздействие върху поведението на децата и съответно върху изявата на емоционални и поведенчески проблеми.

При разглеждане на тази хипотеза, е съществено, да отбележим значимата положителна корелация на двата фактора – *Възраст на детето* и *Време в детската градина* ($r= 0,600$, $p=0,000$) и да опитаме да отграничим, до колкото е възможно самостоятелния ефект на влияние на всеки един от тях върху изявата на емоционални и поведенчески проблеми на децата.

Като първа стъпка за проверка на Хипотеза 5, бяха разгледани данните от корелационния анализ, които отчитат значима отрицателна корелация както на скалата – *Време в детската градина* ($r= -0,304$, $p=0,006$), така и на *Възраст на детето* ($r= -0,275$, $p= 0,014$), със скалата за *интернализирани проблеми*, по данни от учител, което индикира за взаимовръзката между изминалото време от постъпване в детското заведение и изявата на интернализирани проблеми там.

Значима е и корелацията на *Времето, изминало от постъпване в детското заведение* и *Възрастта на децата* с данните за генералните конструкти – *Сигурни ментални репрезентации на привързаността* и *Защитно избягване* (Таблица). Тези данните ни дават информация за тенденция за намаляване на поведението на защитно избягване и повишаване на степента на изразени сигурни и несигурни ментални репрезентации на привързаността, с увеличаване на възрастта на децата и времето от постъпване на децата в детската градина.

Таблица 6: Значими корелации на възраст и време, прекарано в детската градина

	Времето от постъпване в детското заведение	Възраст на децата
<i>Интернализирани проблеми в ДГ</i>	-0,304, (p= 0,006)	-0,275 (p= 0,014)
<i>Сигурни ментални репрезентации</i>	0,422 (p= 0,00)	0,471 (p= 0,00)
<i>Защитно избягване</i>	-0,379 (p= 0,001)	-0,350 (p= 0,001)

Въпреки тези сходни взаимодействия, резултатите от регресионния анализ ни представят по-широк и задълбочен поглед, позволяващ да разграничим влиянието на двата фактора върху изявата на емоционални и поведенчески проблеми.

При модела за медиращ ефект на *времето, изминало от постъпване в детската градина* (Таблица 7), впечатление прави, че при условие на ниски стойности на модератора, ефектът на независимата променлива (*сигурни ментални репрезентации*) върху зависимата (*изява на интернализирани проблеми в детската градина*) нараства повече от двойно, а статистическата значимост на взаимодействието се повишава от $p=0,04$ на $p=0,01$. От друга страна, при високи стойности на модератора, ефекта на независимата променлива върху зависимата е малък и без статистическа значимост. Или, колкото по-малко е *прекараното време в детската градина*, толкова по-силно и значимо е влиянието на *Сигурните репрезентации на привързаността* като протективен фактор спрямо *интернализирани проблеми* (отчетени по данни от учител).

Таблица 7. Модериращ ефект на Време, прекарано в детската градина върху взаимодействието на Сигурни ментални репрезентации на привързаността (НП) и Интернализирани проблеми по данни от учител (ЗП)

Стойности на модератора (М)	Ефект на независимата (НП) върху зависимата променлива (ЗП)	Статистическа значимост
Високи стойности	0,0275	$p=0,63$
Без влияние на М	-0,1213	$p=0,04$
Ниски стойности	-0,2899	$p=0,01$
Самостоятелно влияние на М в/у ЗП	-0,1206	$p=0,04$

При модела за медиращ ефект на *възрастта на детето* върху взаимодействието на *сигурните ментални репрезентации* и *интернализирани проблеми в детската градина* (Таблица 8) се отчитат сходни резултати – ефекта на въздействие на независимата променлива върху независимата повишава значимостта и ефекта си при ниски стойности на модератора.

Таблица 8. Модериращ ефект на *Възраст на детето* върху взаимодействието на *Сигурни ментални репрезентации на привързаността (НП)* и *Интернализирани проблеми по данни от учител (ЗП)*

Стойности на модератора (М)	Ефект на независимата (НП) върху зависимата променлива (ЗП)	Статистическа значимост
Високи стойности	0,0053	p=0,93
Без влияние на М	-0,1378	p=0,03
Ниски стойности	-0,2703	p=0,02
Самостоятелно влияние на М в/у ЗП	-0,0890	p=0,33

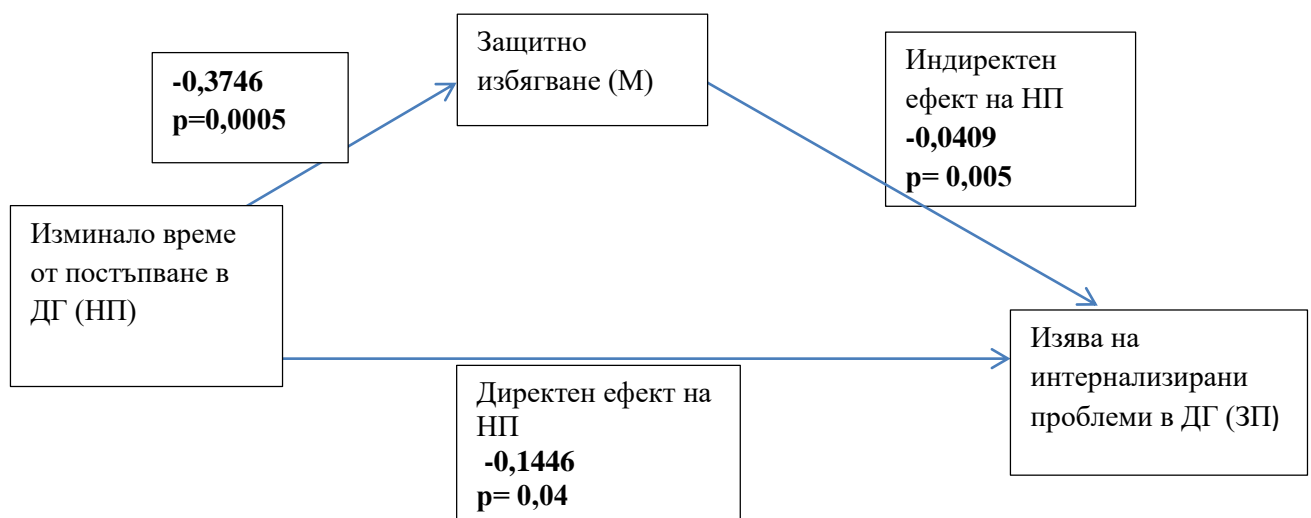
Макар, че и двата фактора се оказват значим модератор на взаимодействието на *Сигурните ментални репрезентации* и *Интернализирани проблеми*, по данни от *учител*, е съществено, да се отбележат няколко основни различия между тях.

На първо място, при модела на взаимодействие с модератор – *Възраст на детето*, имаме по-ниска статистическа значимост в условие на ниски стойности на модератора (p=0,02) в сравнение с модела с модератор *Време в детската градина*, където значимостта е на ниво 0,01. Също така, ефектът на взаимодействие между зависимата и независимата променлива при условие, че не се отчита влиянието на модератора е с по-висока значимост (p=0,03), в сравнение с ефекта на взаимодействие между променливите при модел, включващ *Време от постъпване в детската градина* (p=0,04). Основно е, да отбележим и установената ниска статистическа значимост на самостоятелно влияние на *възрастта на детето* върху изявата на интернализирани проблеми в детската градина (p=0,33), за разлика от *времето от постъпване в детската градина*, което се установява като значим самостоятелен фактор (p=0,04). Взети заедно, тези три различия, между описаните два модела на взаимодействие, свидетелстват за по-висока значимост на *времето, изминало от постъпване на детето*

в детската градина, като модератор на взаимодействието на зависимата и независимата променливи, в сравнение с *възрастта на детето*.

В допълнение към описаните до тук резултати, трябва да споменем и установения при регресионния анализ модел на взаимодействие за директния ефект на влияние на *времето, прекарано в детската градина* върху *изявата на интернализирани проблеми там*, който е медиран и от *Защитното избягване* (Фигура 1). Той показва, че от една страна, с увеличаване на *времето, прекарано в детската градина* намалява *изявата на интернализирани проблеми*. От друга страна, с увеличаване на *времето, прекарано в детската градина*, от постъпване в детско заведение намаляват поведението на *Защитно избягване*, което оказва допълнително влияние върху *изявата на интернализирани проблеми*. В този модел *Защитното избягване* не се установява като самостоятелен значим фактор, взаимодействащ с интернализираните проблеми. С други думи, тези данни, ни информират, че колкото по-малко време е изминало от постъпване на децата в детска градина, толкова по-висока е степента на *защитно избягване*, отчетена в поведението на децата. Както беше очаквано, се установи, че отдалечаването на децата от момента на първо трайно отделяне от семейството, е свързано с по-добра адаптация към новите условия и средови изисквания и съответно с по-ниска степен на активация на защитните механизми, в частност – *защитното избягване*, активиращи се в ситуация на повишен дистрес.

Фигура 1. Медиращ ефект на *Защитно избягване* върху *взаимовръзката на Време от постъпване в детската градина (НП) и Интернализирани проблеми по данни от учител (ЗП)*

Друг обяснителен модел за значимото въздействие на *времето, от постъпване в детската градина* върху изявата на *интернализирани проблеми* можем да очакваме, че се случва чрез подобряването на уменията за контакт с връстници, установени като значим медиатор на отношенията на сигурност и дезорганизация с тревожността (Brumariu, Kerns, 2013), с увеличаване на времето прекарано с детската градина.

В заключение на направената проверка на Хипотеза 5, можем да обобщим, че тя се потвърждава частично през установените взаимодействия на *времето от постъпване в детската градина* със *сигурните ментални репрезентации* и *защитното избягване*.

8. Ограничения и насоки за бъдещи изследвания

Резултатите от настоящото изследване потвърдиха трудността за изследване на директно влияние на вътрешните работни модели върху психичното благополучие и адаптацията на децата, предвид медиращата или модерираща роля на привързаността вместо директното ѝ влияние (Steele, Steele, 2014). В този смисъл, ограничение на настоящото изследване представлява отсъствието на поглед върху други детерминанти на психичното здраве и адаптивност на децата, като рефлексивно функциониране и привързаност на родителите, социални норми, темпераментови характеристики на детето, семейна динамика и пр., които биха обогатили анализа и биха разширили разбирането за етиологията на емоционалните и поведенчески проблеми в предучилищна възраст.

В настоящия труд, ролята на семейното функциониране беше изследвана посредством самоотчетен въпросник, който е насочен към съзнаваните когнитивни оценки и представи на родителите за семейното им функциониране, през последните месеци. Считаваме, че въвеждането на допълнителна методика за изследване на семейните функциониране и динамика, на базата на интервю или наблюдение, което да даде повече информация и от гледна точка на несъзнаваните функциониране и динамика в семейната система, ще допринесе значително за изясняване на взаимодействието между детерминантите на емоционалните и поведенчески проблеми на различните нива на функциониране (индивидуално, семейна система, социален контекст).

На база на данните от настоящата извадка беше установена тенденцията за взаимодействие на здравословното състояние на майката по време на бременността и

изявата на емоционални и поведенчески проблеми. Въпреки, че към момента съществуват изследвания, потвърждаващи ефектите на здравословното състояние и на интернализираните симптоми на майката в пренаталния и перинаталния периоди (Пиръова, 2017; Field, 2017; Endendijk et al., 2017; Soe et al., 2017), те се фокусират върху едната или другата променлива. Интерактивното влияние на здравословното и психично благополучие на майката по време на бременността върху развитието и капацитета за адаптация на детето остава не до край изяснено.

Освен разграничаването на контролна и експериментална група, на база на данните за емоционални и поведенчески проблеми в училище, бяха разграничени две групи на база на резултатите от въпросника за родители, за изследване на емоционални и поведенчески проблеми. Макар, че те не са равнопоставени по пол и възраст, резултатите от анализа за дискриминанти на двете групи, ни насочи към значимостта на фактора *Хронични заболявания на родителите* за изява на емоционални и поведенчески проблеми, отчетени от родител. С повишаване на хроничните заболявания на родителите, се установи повишаване и на отчетените от родителите екстернализирани проблеми при децата. Освен със скалата *CBCL-екстернализирани*, при данните за *Хронични заболявания на родителите* се установи негативна корелация със скалата *Семейно функциониране-Роли*, чиято значимост за изявата на емоционални и поведенчески проблеми в училище и за изява на екстернализирани проблеми в къщи също беше отчетена. От една страна, тези резултати са в съгласие с други скорошни изследвания за придикативната стойност на хроничните заболявания на родителите спрямо емоционалните и поведенчески проблеми на децата в предучилищна възраст (Pakenham, Cox, 2012, Bogosian et al. 2010, Umberger, 2014). От друга страна, тук се загатва нов аспект на това взаимодействие, опосредстван от взаимовръзката на хроничните заболявания със семейното функциониране. В този ред на мисли, считаме, че изследването на взаимодействието между емоционалните и поведенчески прояви на децата и наличието на хронични заболявания при родителите, би спечелило от включване на семейното функциониране като допълнителна променлива.

И в заключение, поради ограничения брой изследвани лица в настоящата извадка и избора на метода на напречния срез при провеждане на изследването, получените резултати можем да определим като първа крачка към изясняване на сложните взаимовръзки между семейно функциониране, вътрешни работни модели и изява на емоционални и поведенчески проблеми в предучилищна възраст. Последващи

лонгитюдни изследвания с по-широка извадка са необходими за верифициране и обогатяване на резултатите и в развитиен план.

9. Препоръки за клиничната практика

В настоящото изследване възрастта на децата, сама по себе си, не се установи като значим рисков фактор за поява на интернализирани проблеми и за активиране на капацитета за адаптация, за разлика от времето, прекарано от детето в детското заведение. В този смисъл, резултатите подчертават значимостта на периодите на преход, какъвто е момента на първо трайно отделяне от семейството и постъпване в детска градина/ясла, като рискови за изява на интернализирани и екстернализирани проблеми. Както беше очаквано, се установи, че с отдалечаване на децата от момента на постъпване в детското заведение, децата показват по-добра адаптация към новите условия и средови изисквания и съответно - по-ниска степен на активация на защитните механизми. В този смисъл, считаме за съществено да подчертаем необходимостта от *въвеждане на методи за превенция на емоционалните и поведенчески проблеми в този ранен преходен период*. Като продължение, считаме за важно обсъждането и въвеждането на *единен метод при постъпване на децата в детска градина/ясла, информиран от психологията на развитието и клиничната психология*.

Резултатите за интерактивното влияние на привързаността и семейното функциониране, както и самостоятелното влияние на двата фактора като предиктори на високи нива на емоционални и поведенчески проблеми, подкрепят идеята за *превенция и интервенция с интегриран фокус върху различните нива на функциониране* и в този смисъл, включването както на децата, така и на учителите и родителите в този процес. Подчертавайки необходимостта от въвеждане на скрининг и методи за превенция, не само на нивото на индивида, в случая – детето, а и на нивото на семейната система, можем да очертаем, като една от насоките за подкрепа на семейството, при преминаване през този преход, *подпомагането на промяна в отношенията в семейната система за приемане на „новата личност“ в семейството*, така че да се позволи на детето, преминавайки от възрастта на бебе в детска възраст (след 3 годишна възраст) да се развива.

В допълнение, резултатите насочват към подкрепа и въвеждане на методи за *превенция в пренаталния и перинаталния периоди*, с оглед на установеното

взаимодействие на декларираните от майките здравословни проблеми по време на бременността и изявата на интернализирани проблеми в детската градина.

Заклучение

Настоящата работа беше опит за разширяване на разбирането за семейното функциониране и вътрешните работни модели като самостоятелни детерминанти и като взаимноповлияващи се фактори за изявата на емоционални и поведенчески проблеми в предучилищна възраст.

Получените резултати потвърдиха значимостта на периода на постъпване в детската градина като преходен период, предизвикващ адаптивния капацитет на децата и активиращ поведенческата система на привързаност, като за децата, постъпили по-скоро в детска градина, вътрешните работни модели се очертаха като по-значими детерминанти за изявата на емоционални и поведенчески проблеми. Резултатите потвърдиха протективния характер на сигурните ментални репрезентации при деца, които са постъпили скоро в детска градина и все още са в процес на преход и адаптация към новите средови изисквания и условия. Аналогично, се потвърди ролята на рисков фактор на защитното избягване, като се установи неговото влияние при изява на интернализирани проблеми. Резултатите за влияние на несигурните ментални репрезентации и репрезентациите, индикиращи дезорганизация на поведенческата система на привързаността, за изява на емоционални и поведенчески проблеми при настоящата извадка, не потвърдиха категорично това взаимодействие.

Резултатите потвърдиха значимостта на семейните роли, като аспект на семейното функциониране, който в най-голяма степен повлиява изявата на емоционални и поведенчески проблеми за настоящата извадка. Това взаимодействие се установи като модерирано от степента на дезорганизираните ментални репрезентации, които, присъствайки във висока степен, възпрепятстват способността на детето за организирано поведение на търсене на подкрепа при повишен дистрес и съответно блокират възможността на детето, да се възползва от протективната роля на семейната система. Протективната роля на ефективно функциониращите семейни роли беше потвърдена и по отношение на изявата на поведенчески проблеми в контекста на семейната среда. Това взаимодействие се установява като значимо само при момчетата, взели участие в изследването. Получените резултати поставят въпроса за значимостта на семейните роли в развитиен план и предполагат лонгитудно проследяване на

влианието на фактора семейни роли и взаимодействието му с вътрешните работни модели като протективни фактори, в периоди на повишен дистрес.

В заключение, настоящото изследване разширява преобладаващия изследователски фокус върху взаимовръзките на емоционални и поведенчески проблеми в предучилищна възраст и менталните репрезентации на привързаността, с оглед на влиянието на ролята на семейно функциониране, които считаме за основен протективен фактор в тази възраст на първо отделяне от семейството, наред с вътрешните работни модели. В допълнение, резултатите от настоящото изследване подчертават значимостта на постъпване в детска градина/ясла като преходен период и момент, подходящ за предприемане на превантивни или терапевтични интервенции, които могат да бъдат полезни за доближаване на семействата до адаптивни позиции в тяхната житейска траектория.

Справка за научните приноси на дисертационния труд

1. За пръв път при деца в предучилищна възраст е изследвано взаимното влияние на вътрешни работни модели на децата (в традициите на развитийния подход) и семейно функциониране за изява на емоционални и поведенчески проблеми, като е разширено разбирането за интерактивното и самостоятелно влияние на вътрешните работни модели и семейното функциониране при деца с емоционални и поведенчески проблеми в предучилищна възраст.
2. Проведен е изчерпателен систематичен обзор на съществуващите до момента емпирични данни за взаимовръзки между семейно функциониране, вътрешни работни модели и емоционални и поведенчески проблеми при деца в предучилищна възраст.
3. Използваните въпросник, базиран на модела на Мак Мастър за семейно функциониране (Family Assessment Device; Epstein et al., 1983), и метод за изследване на вътрешните репрезентации на привързаността (SSAP; Hodges et al., 2016), са адаптирани за използване на български език.
4. Резултатите от осъществените в този дисертационен труд теоретични и емпирични изследвания дават нова насока за изследване на значимите аспекти на семейно функциониране в развитиен план, като очертават семейните роли като дименсия на семейното функциониране с най-висока значимост като протективен фактор в предучилищния период.

5. Получените резултати поставят фокус върху значимостта на периода на постъпване в детската градина като преходен и рисков период, предизвикващ адаптивния капацитет на децата и активиращ поведенческата система на привързаност. В практически план, тези резултати свидетелстват за необходимостта от въвеждане на политики за превенция на емоционалните и поведенчески проблеми при постъпване в детско заведение.

Публикации

Варчева, П. (2015). Поглед върху теория на привързаността като възможност за развитие на базирани на доказателствата психотерапевтични интервенции в България. *Сборник доклади Научна конференция с международно участие на колегиум „Частна психиатрия“ и МП Клинична и консултативна психология на СУ; 2015 г. (абстракт)*

Варчева, П. (2016). Депресия при деца. *Сборник доклади Научна конференция с международно участие на колегиум „Частна психиатрия“ и МП Клинична и консултативна психология на СУ; 2016 г. (абстракт)*

Варчева, П. (2016). Системното мислене като база за интегриране на теория на привързаността и системните теории за семейството. *Клинична и консултативна психология. VIII, 1 (27).*

Варчева, П. (2017). Депресия в ранна детска възраст: клинични перспективи“. *Психопатология, невронаука и психично развитие: актуални проблеми: том 1, ИК Стено.*

Варчева, П. (2017). Методи за изследване на привързаността в детска и юношеска възраст“, в съавторство Н. Бонев. *Психопатология, невронаука и психично развитие: актуални проблеми: том 2, ИК Стено.*